

MANTIKTA İÇERİĞİN ÖNEMİ

Dr. Necmi DERİN*

ABSTRACT

In this study, we have examined the harmony form-content in the context of conception and ratification. The logic examines the valid syllogism ways and its acceptable rules from the point of form and relationship between thought and object from the point of content. Examining content of thought is studying about reality and indicates connection between logic and metaphysics. As a result of this connection it is possible to preserve thoughts from mistakes.

Key Words: Logic, form, content, conception, ratification

Giriş

Mantık, bilgi elde etme sürecinde insan zihnini hatadan koruyan bir ilmi vasıta¹ olarak tanımlanmaktadır. Bu vasıta ile zihnin hatadan korunması ancak mantığın kurallarına riayet etmekle mümkündür. Zira mantık ilmi ile elde edilen bilgiler, sıradan ve bulanık değil şüphe barındırmayan kesin (burhâni) bilgilerdir.²

Kesin bilgi, mantığın hem 'tasavvur' hem de 'tasdik' bölümlerindeki kurallara uygun olmak zorundadır. Tasavvur; akılda bir eşyanın suretinin meydana gelmesidir.³ Tasavvurun içinde her hangi bir hüküm bulunmaz. Tasdik ise içinde hüküm barındıran tasavvurdur.⁴ Bununla birlikte tasdik, tasavvurdan tamamen ayrı bir bilgi değildir. Bu çerçevede mantığın tasavvur bölümünde 'kavram ve tanım', tasdik bölümünde 'önerme ve kıyas'⁵ bulunmaktadır ki kıyas, çalışmamızın esasını teşkil etmektedir.

Kıyas, 'form' (suret) ve 'içerik' (madde) ten meydana gelmektedir.⁶ Form açısından mantık, kıyasta geçerli çıkarımların biçimlerini ve bu biçimleri mümkün kılan kuralları inceler. Form incelemesi, zihnin kendi kendisiyle tutarlı-

* Dicle Ü. İlahiyat Fakültesi,

1 İbn Sina, *İşârât ve't-Tenbihât*, çev. Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli, İstanbul 2005, s. 2; Fahreddin er-Râzi, *Muhassalu Efkârî'l-Mütekaddimin ve'l-Müteahhurin mine'l-Ulemâ*, Mısır, [t.y.], s. 17.

2 İbn Sina, *Şifâ-II. Analitikler*, çev. Ömer Türker, İstanbul 2006, s. 4; Fahrettin Râzi, *Şerhü'l-İşârât*, thk. Ali Rıza Necefzâde, İran h. 1383, ss. 13-14.

3 Kutbeddin Râzi, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantukıyye fi Şerhi's-Şemsıyye*, İstanbul 1288, s. 5.

4 Kutbeddin Râzi, *Levâmiu'l-Esrâr fi Şerh-i Metâliu'l-Envâr*, İstanbul 1303, s. 10; Kutbeddin Râzi, *Tahrîr*, s. 5.

5 Mahmut b. Hasan (Manisalı), *Muğni't-Tullâb*, İstanbul ts. s. 35.

6 Kutbeddin Râzi, *Tahrîr*, s. 6.

lığı ve uygunluğunu esas alır. Dolayısıyla düşünmenin içeriğiyle ilgilenmez. Düşünmenin içeriğiyle ilgilenme, gerçekliğe dair bir inceleme olup, mantığın metafizikle olan irtibatını gösterir. Bu açıdan mantık, düşünce biçimlerinin nesnelere ve nesnelere bilgi değeriyle olan ilişkisini inceler. Fakat günümüz klasik mantık çalışmalarının önemli bir kısmında kıyasın içeriği değerlendirilmemekte sadece formu ile yetinilmektedir.

Örneğin,

1. Bütün insanlar kuştur,
Ahmet insandır,
O halde Ahmet kuştur.
2. Bütün hayvanlar cansızdır,
Bütün atlar hayvandır,
O halde bütün atlar cansızdır.⁷

şeklinde form olarak geçerli ama içerik olarak yanlış çıkarımlar söz konusudur. Genelde dikkat çekilen husus, kıyasta öncüllerin içeriğinden ziyade formu bakımından kesin sonuç verip vermediğidir. Buna göre;

Bütün A'lar B'dir,
X bir A'dır,
O halde X bir B'dir.

formundaki bütün kıyaslar mantıkçı açısından sonuç veren geçerli akıl yürütmelerdir. Böyle bir değerlendirmeye bağlı olarak verilen örnekler de işin sadece formel yönünü vurgular. Bu tespitite bulunanlara göre mantıkçının esas aldığı, öncüllerin içeriği yani doğru ve yanlış olmaları değil akıl yürütmenin geçerliliğidir.⁸

Mantığı Aristoteles (M.Ö. 384-322)'in sistemleştirdiği görüşü, felsefe tarihçilerinin ittifak ettikleri bir husustur. Aristoteles felsefesinde düşüncenin formları aynı zamanda varlığın da formlarıdır. Bu anlayışa göre mantık, düşünmeyi incelerken varolanı da incelemektedir.⁹ Mantığın bu metafiziksel özelliğinden dolayı içerik, mantıkta oldukça önemlidir. Biz çalışmamızda, klasik mantığın sadece 'form denetlemesi'nden ibaret olmadığı, form kadar içeriğin de önemli olduğu fikrini, tasavvur ve tasdik konularını inceleyerek ortaya koyacağız.

7 Doğan Özlem, *Mantık*, İstanbul 1991, s. 31.

8 Özlem, *age.*, ss. 31-33, 289-291.

9 Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1999, ss. 71-73.

1. Tasavvurât

Tasavvur, akılda bir şeyin suretinin hâsıl olmasıdır.¹⁰ Tasavvur, mutlak ve mukayyet olmak üzere ikiye ayrılır. Zihinde bir şeyin suretinin hâsıl olması şeklindeki tanım, mutlak tasavvurdur. Mutlak tasavvur, tasdikte bulunan tasavvurdur. Bu kısma hükümlerle beraber bulunan tasavvur da denilmektedir.¹¹ Mukayyet tasavvur ise tasdik karşısında olan ve içinde hüküm bulunmayan tasavvurdur.

Mukayyet tasavvur bölümünün asıl amacı tanım çeşitlerini elde etmektir. Tanım çeşitlerini elde etmek ise beş tümele dayanmaktadır. Bu bakımdan beş tümel tasavvur bölümünün başlangıcını (mebadi) teşkil etmektedir.¹² Fakat insanın sahip olduğu bilgi dağarcığı göz önüne alınırsa doğrudan tümellerden başlaması çok zordur. Bunun için beş tümeli de önceleyen bazı bilgilerin incelenmesine ihtiyaç vardır. Kavram ile kavramın delâleti konuları mantık kitaplarının ilk inceledikleri hususlardır. Bu bilgiler birinci dereceden mantıkçının işi olmasa da ikinci dereceden ilgilenmesini gerektiren konulardır. Kavram delâlet ilişkisi açıklığa kavuşmadan doğru kavram ve önerme kurmak imkânsızdır. Mantıkçı için esas olan kavram ve kavramın delâleti değil manadır.¹³ Fakat manayı kavramla ifade ettiğimiz için kavramın neye delâlet ettiği incelenmelidir.

1.1. Delâlet

Delâlet, "bir şeyin bilinmesinden başka bir şeyin bilinmesini gerektiren bir halde olmasıdır."¹⁴ Kavramın delâleti önce ikiye ayrılır. Buna göre kavramın delâleti ya sözlü (lafzî) ya da sözsüz (gayri lafzî) delâlettir. Bunların her biri de vazi, tabii ve akli olmak üzere üçe taksim edilir.¹⁵

Mantıkta esas ele alınan sözlü vazi delâlettir. Sözlü-vazi delâlet, Mutabîki, Tazammuni ve İltizamî diye üçe ayrılır.¹⁶ İnsan teriminin konuşan canlıya delâlet etmesi gibi, bir şeye konulan kavram mananın tamamına delâlet ederse mutabîki; insan kavramının canlıya veya konuşana delâlet etmesi gibi, tümüne değil ona dahil olan bir kısmına delâlet ederse de kısmî olur. İnsan için yazma sanatı veya ilme kabiliyetli olması gibi, ne mananın tamamına ne de zımında ki mananın bir kısmına delâlet etmeyip mananın dışında fakat onunla ilişkili olana delâlet de iltizamî olur.¹⁷

10 Fahrettin Râzi, *Şerhü'l-İşârât*, s. 12; K.Râzi, *Levâmî*, s. 26.

11 K.Râzi, *Tahrîr*, s. 5.

12 Manisalı, *age.*, s. 35.

13 İbn Sina, *Şifa-Medhal*, çev. Ömer Türker, İstanbul 2006, s. 16.

14 K.Râzi, *age.*, s. 18.

15 K.Râzi, *Levâmî*, ss. 26-29.

16 İbn Sina, *İşarat*, s. 4.

17 K. Râzi, *Tahrîr*, s. 20.

Delâlet konusunun mantıkî değeri kadar metafizik değeri de vardır. Zira delâleti olan kavram mantık bilgisinin yanında mahiyete dair anlama da sahiptir. Çünkü İbn Sina felsefesinde mana ile kastedilen mahiyettir.¹⁸ Buna göre her şey ister tümel ister tikel olsun o şeyi kendisi yapan bir hakikate sahiptir.¹⁹ Hakikate sahip olan bütün varlıklar (Vacibu'l-Vücut hariç), illetli varlıklardır. İletli olan varlıklar da ay-üstü ve ay-altı âlem taksimine göre incelenir. Ay-üstü varlıkların mahiyetleri basittir yani madde ve suretten bileşik olmayıp var olmaları için tek bir illete ihtiyaç duyarlar.²⁰ Ay-altı varlıkların mahiyetleri ise bileşiktir. Yani dış varlıkta madde ve suretten meydana gelir. Dış varlıkta madde ve suretten meydana gelen nesne, aklımızda cins ve ayırım (fasıl) olur.²¹ Dolayısıyla nesnenin yapısı ontolojik olarak madde ve suretten epistemolojik olarak da cins ve ayırmadan meydana gelmektedir. Buna göre nesneye dair bilgi elde etmek istediğimizde nesnenin varlık yapısını değil bilgi yapısını esas alırız.

Kavram-mana ilişkisine ve onun gereği olan delâlet bahsine değinmemizin sebebi, yukarıda verilen 1 ve 2 numaralı örneklerdeki birinci öncül olan “Bütün insanlar kuştur” ve “Bütün hayvanlar cansızdır” önermelerinin özneli olan insan ve hayvan kavramlarının neye delâlet ettiğini, hangi mana karşılığında kullanıldığını ortaya koymak içindir. İnsan kavramı, “düşünen canlı”; hayvan kavramı da, “iradesiyle hareket eden büyüyen cisim” karşılığında kullanılmaktadır. Delâlet açısından bakıldığında insan lafzının, kuş manasıyla, hayvan lafzının da cansız manasıyla hiçbir ilişkisinin bulunmadığı görülmektedir. Bu durumda insan kavramı kuşun, hayvan kavramı da cansızlığın mutabiki, tazammuni ve iltizamî bir parçası değildir. Mantıkta kavramlar, manaya delâletlerinin yanında tümellik ve teklikleri yönünden de incelenerek birbirleriyle ilişkileri belirlenir.

1.2. Tümel-Tekil

Manası olan bütün kavramlar akılda meydana gelmesi yönüyle ya tekil ya da tümel olur. Kavram manaya nispet edildiğinde mana, ya tek bir şeye ya da çok şeye tekabül eder. Ali, Ahmet v.b. gibi belirli şahıslara verilen isimlerde olduğu gibi mananın tek bir şeye delâlet etmesine hakiki tekil; tek bir ferde değil çokluğa söylemenin doğru olduğu isimlere de tümel denir.²² Diğer bir ifadeyle

18 İbn Sina, *II. Analitikler*, s. 3; Nasireddin Tüsi, *Esâsü'l-İktibas*, tahk. Hasan Şâfi-Muhammed Said Cemaleddin, Tahran 1988, s. 87.

19 Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm* (tsh. Muhammed Bedreddin Na'sânî), Tahran 1370/1412, c. III, ss. 17-19; Ömer Türker, *Seyyid Şerfi Cürçânî'nin Tevil Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 46.

20 Nasireddin Tüsi, *Şerhü'l-İşârât ve't-Tenbihât*, tahk. Süleyman Dünya, Beyrut 1993, c.III, s.16.

21 Nasireddin Tüsi, *age.*, c. I, s. 154; 203-204; Kutbeddin Râzi, *Muhakemat Beyne'l İmam ve'l Nasır*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1299 s. 288.

22 İbn Sina, *Şifa-Medhal*, s. 20; K.Râzi, *Tahrir*, s. 26; Nasireddin Tüsi, *Esâsü'l-İktibas*, s. 41.

mana, kendi şahsında diğer fertlerin ortaklığına mani ise tekil, ortaklığı mümkün ise tümel olur.²³ Örneklerimizdeki insan ve hayvan kavramları, manaları itibarıyla, birden çok ferde nispetleri gerçekleşmesinden dolayı tümeldir, mana yönünden tümel olan kavram yönünden de tümel kabul edilir. Tekiller sürekli değişkenlik gösterdiğinden mantık ve ilimlerde incelenmezler. İlimlerde ve özellikle mantıkta esas incelenen tümelerdir.²⁴

1.3. Beş Tümel

Tümel olan kavramlar cins, tür, ayırım, özellik ve ilintidir ki kısaca beş tümel denir.²⁵

Cins, hakikatleri farklı olan şeylere bunlar nedir diye sorulunca verilen cevaptır. İnsan ve at hakkında “o nedir” diye sorulunca cevap olarak “canlı (hayvan)” denilir.²⁶ Tür, hakikatleri aynı olan birçok şeye bunlar nedir diye sorulunca verilen cevaptır. Örneğin, Ali, Ahmet, Ayşe vs hakkında bunlar nedir? diye sorulunca insandır denilir.²⁷ Ayırım, “cevherinde hangi şeydir?” sorusuna cevap olarak söylenen tümel kavramdır. Başka bir ifadeyle ayırım, tümel özsel ve genel olarak bir mahiyeti diğer mahiyetlerden ayırır.²⁸ Örneğin, Ahmet, Ali vb. cevherinde hangi şeydir diye sorulduğunda, cevap olarak düşünen denilir. Özellik, bir türün fertlerine söylenen ilintisel tümeldir. Gülmek, insanın; nefes alıp vermek de hayvanın özelliğidir. İlinti ise birçok türe söylenen ilintisel (arazi) tümeldir. İnsan için uyumak, Habeşistan’lı için siyah olmak ilintidir.²⁹

Cins kendi içinde dört bölüme ayrılır. Cinslerin en geneline Yüksek Cins (cevher gibi), cinslerin en hususi olanına Düşük Cins (Cins-i Safil, hayvan gibi), hem umumi hem de hususi olanına Orta Cins (cisim ve büyüyen cisim gibi) ve bunların dışında bulunana da Müfret Cins (akıl) denir.³⁰ Tür ise önce gerçek ve görelî diye ikiye taksim edilir. “O nedir” sorusunun cevabında hakikatleri (mahiyetleri) bir, fertleri çok olana Gerçek (hakiki) Tür denir. Kendi mahiyetine nispetle tür, başkasına nispetle Cins olana da Görelî Tür denir. Görelî

23 K. Râzi, *Tahrir*, s. 30; Nasıreddin Tûsî, *Esâsü'l-İktibas*, s. 43.

24 İbn Sina, *Şifa-Medhal*, s. 21; K.Râzi, *age.*, s. 30.

25 İbn Sina, *Şifa-Medhal*, s. 38.

26 K.Râzi, *age.*, s. 33.

27 Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1991, s. 26.

28 K.Râzi, *age.*, s. 35.

29 İbn Sina, *Kitabü'n-Necat*, tahk. Macit Fahri, Beyrut 1985, s. 46; Nasıreddin Tûsî, *Esâsü'l-İktibas*, s. 47; Nihat Keklik, *Farabi Mantığı*, İstanbul 1970, c. II, ss. 62-63; Rıza Muzaffer, *Mantık*, Beyrut 1980, s. 49; K. Râzi, *Levami'ul-Esrar*, s. 19; Abdülkuddus Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, İstanbul 1993, ss. 37-38; Abdülhakim b. Muhammed el-Hindi el-Pencabi *Siyalkuti, Siyalkuti ale't-tasavvurat*, İstanbul 1307, ss. 176-178.

30 K.Râzi, *Tahrir*, s. 34.

olan tür de kendi içinde dörde ayrılır. Yüksek Tür (cisim), Alt Tür (insan), Orta Tür (canlı) ve Müfret Tür.³¹

Makalede örnek olarak incelenen 1 ve 2 numaralı kıyasın öncüllerinde konu hayvan ve insandır. İnsan kavramının cinsleri, hayvan, büyüyen cisim, mutlak cisim ve cevherdir.³² İnsanın görelî türleri ise hayvan, büyüyen cisim ve mutlak cisimdir. Hayvanın cinsleri ise büyüyen cisim, mutlak cisim ve cevherdir. Tümeller tasnifine göre hayvanın cinsi olan cisim, mantuktaki taksim metoduna göre canlı (hayvan) ve cansız (cemat) bölümlerine ayrılır. Taksim kurallarına göre birşeyin kısımları birbirine yüklenemez yani cismin kısımları olan hayvan ve cansız kavramları birbirine yüklem olamazlar.³³ Çünkü bir cinsin altında bulunan türler, birbirlerini kapsayan tümel (cins) olamazlar.

İnsanın cinsi olan hayvan kavramı, türlerine taksim edilirse insan, at, kuş, deve vb birçok kısım ortaya çıkar. Aynı cinsin kısımları olan insan ve kuş kavramları da birbirine yüklem olamazlar. Buna göre “Bütün insanlar kuştur” önermesi, Ali, Ahmet vb. bütün insan fertlerinin kuş mahiyetine sahip olduğunu ifade eder. Çünkü bir önermenin konusunda fertler (ma sadakalar), yüklemine ise mana dikkate alınır. Konunun fertleri genelde I.cevherler olmasından dolayı farklı bilgiler ona yüklenir. Başka bir ifadeyle önermenin konusu hususiliği, önermenin yüklemi umumiliği gerektirir ve yüklem her zaman konudan daha genel olmalıdır.³⁴ Örneğimizdeki önermede yüklem olan kuş kavramı, konu olan insan fertlerini (Ali, Ahmet) kapsamaktadır. Zira tümel olan kuş kavramının, insanı kuşatan bir kavram içeriğine sahip olmadığı açıktır. “Bütün A’lar B’dir” formunun geçerli olabilmesi cinsin türü, türün ferdi içermesi gibi birinin diğerini kapsayan tümellikte olmasıyla mümkündür. O halde konu ile yüklem arasındaki ilişki ve bu ilişki üzerine verilecek hükümler, kavramların tümelliğine ve bu tümellerin tertibine bağlıdır.

Tümellerin tertibi, mahiyetin parçası olan ve olmayan şeklinde incelenir. Tümel altında bulunan tekillere göre, ya mahiyete dâhil ya da mahiyetten hariç bir kavram olur. Mahiyete dâhil olanlara özsel (zâtî), hariç olanlara ise ilintisel (arazi) denir.³⁵ Mahiyete dahil olan tümeller, cins, tür ve ayırımdır. Mahiyetten hariç olan tümel ise özellik (hassa) ve ilintidir (arazi amm). Özellik ve ilinti mahiyetin yapıcı unsurlarından olmadığı için ilintisel (arazi) tümel denir.

31 K.Râzi, *age.*, s. 35.

32 K.Râzi, *age.*, s. 34.

33 Ali Rıza Ardahani, *Mi'yâru'l-Münâzara*, İstanbul 1308, ss. 162-163.

34 Nasireddin Tûsî, *Esâsü'l-İktibas*, s. 44.

35 İbn Sina, *Şifa-Medhal*, s. 34.

Özsel ve ilintisel tümel bağlamında 1 ve 2 numaralı örneklere baktığımızda kuş ve cansız kavramları, insan ve hayvan mahiyetinin özsel parçaları değildir. Aynı zamanda insan ve hayvan mahiyetlerine sonradan eklenen ilinti de olamazlar. Buna göre insan ve hayvan kavramlarının mahiyetleri, kuş ve cansız kavramlarını ne özsel ne de ilintisel olarak kabul ederler. Kuş insanın, cansız da hayvanın asli bir parçası olmadığı gibi ilinti olma imkânı da taşımadığından kuşun insana, cansızın da hayvana nispetleri yanlıştır. Buna göre mantıkta doğruluk-yanlışlık sadece gerçeklikle değil aynı zamanda kavramların içeriğiyle de uyumlu olmaya bağlıdır.

2. Tasdikât

Klasik mantık kitaplarının ikinci kısmını teşkil eden tasdikât, tasavvuratta olduğu gibi ilkeler ve maksatlar şeklinde taksime tabi tutularak ele alınır. Buna göre tasdikâtın ilkesi önerme, maksadı kıyastır.³⁶

2.1. Önerme

Tasdikâtın ilkesi olan önerme, “söyleyene söylediğin söz “doğrudur” veya “yanlıştır” demenin mümkün olduğu bileşik söz” şeklinde tanımlanır.³⁷ Önerme, ‘yüklemlî (hamliye)’ ve ‘şartlı (şartıyye) önerme’ diye iki kısma ayrılır.³⁸ Yüklemlî önerme konu, yüklem ve bağ olmak üzere üç parçadan meydana gelir. Kendisi üzerine hükmedilene (mahkûmun aleyh) “konu (mevzu)”; kendisiyle hükmedilene (mahkûmun bih) “yüklem (mahmul)”; konu ile yüklemi birbirine bağlayan nispete “hüküm nispeti” denir. Hüküm nispeti lâfzî olursa “bağ (rabîta) denir.³⁹ ‘Ali öğrencidir’ örneğinde Ali konu, ‘dir’ bağ, ‘öğrenci’ ise yüklemdir.⁴⁰

Yüklemlî önermede, konu ile yüklem arasındaki ilişkinin (hüküm nispeti) gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesi önermenin olumlu ya da olumsuzluğunu belirler. “İnsan canlıdır (hayvandır)” önermesinde canlılığın insana nispet edilmesinin doğruluğu ve gerçekliğinde yanlışlık yoktur. Bu şartlarda olan önermelere “olumlu önerme” denir. Başka bir ifadeyle ‘konu yüklemdir’ formundaki önerme olumlu önermedir. Eğer ‘konu yüklem değildir’ denirse “olumsuz önerme” olur.⁴¹ Örneğin “İnsan taş değildir” önermesinde konu ile yüklem arasındaki ilişki gerçekleşmediğinden önerme olumsuzdur. ‘Konu yüklem değildir’ formunda olmasından dolayı olumsuz ama doğru bir önerme-

36 Manisalı, *age.*, s. 35.

37 K.Râzi, *age.*, s. 58; Nasıreddin Tûsî, *Esâsü'l-İktibas*, ss. 58-59.

38 Nasıreddin Tûsî, *Şerhü'l-İşârât*, c. I, s. 224.

39 Önermede hüküm nispeti olduğu halde bağ zahir olarak zikredilmeyebilir. Örneğin Arapça’da “Ali kâtibun” denildiğinde bağ zahir değildir. Eğer bağ zikretmek gerekirse “Ali hüve kâtibun” demek gerekir.

40 K.Râzi, *Levâmî*, s. 106.

41 K.Râzi, *Tahrîr*, s. 63.

dir. Verilen bilgilerden de anlaşıldığı gibi klasik mantıkta doğruluk ve yanlışlık düşüncenin varlıkla uyum içinde olmasına bağlıdır. Olumluluk hükmü ifade eden her önermenin doğru, olumsuzluk hükmü taşıyanın da yanlış olması söz konusu değildir. Çünkü önermenin doğru veya yanlış olması varlığa uyup uymadığına bağlı bir durumdur. Mantık eserleri, bu hususa dikkat çekmek için varlığın çeşitleri ve birbirleriyle olan ilişkisine değinir.

Nesneler (şeylerin), varlıkta buldukları yere göre; 1. dış dünyada 2. zihinde 3. lafızda 4. yazıda bulunmak üzere dört çeşittir. Bulduğu yere göre varlığı taksim etmek, varlık hiyerarşisini daha iyi kavramak içindir. Varlıkla ilgili taksim, metafiziksel alandaki hiyerarşinin epistemolojik olarak düzenlenmesine imkan sağlamaktadır. Zira yazı, manada bulunan varlığa; mana, zihindeki varlığa; zihni olan da dış dünyada bulunan varlığa delalet eder.⁴² Bu anlayışa göre dört çeşit varlık tarzı, müstakil olarak değerlendirilemez. Sadece yazıda veya sadece sözde bulunan şeylerin, gerçeklikteki durumu dikkate alınmadan anlaşılması söz konusu değildir. Önermenin konu ile yüklemi arasındaki ilişki (hüküm nispetini) sadece gramatik kurallara tabi değildir. Yazıda ifadesini bulan kavram veya önerme dolaylı olarak varlığı yansıtır. Aynı şekilde sözlerle ifade edilen kavram ve önermeler de varlığa dair bir anlama delalet eder. Yani dil ile düşünce, düşünce ile gerçeklik arasında sıkı bir ilişki vardır.

Varlıkla ilgili ortaya konulan bütüncül bakış, önermelerdeki doğruluk-yanlışlığın daha iyi anlaşılmasına imkan sağlamaktadır. Varlık çeşitleri arasındaki ilişkiyle tutarlı olarak kurulan her önerme gerçekliğe uygun olacağından doğru önermedir. Bu ilişkiye dikkat etmeyen yani gerçekliğe uygun olmayan her önerme de yanlış önermedir.

“Bütün insanlar kuştur” ile “Bütün hayvanlar cansızdır” önermeleri yüklemli olumlu önermelerdir. Fakat her iki önerme için konu yüklemde ifadesi kullanılamamaktadır. Yazılı ifade edilen bu önermeler, gerçekliğe ait bir durumu yansıtmadığı gibi gerçeklikle de çelişmektedir. Bundan dolayı ‘insan’ ile ‘kuş’; ‘hayvan’ ile ‘cansız’ arasında kurulan hüküm nispetleri doğru değildir. Hüküm nispetleri doğru olmayan önermeler de yanlış önermelerdir.

Klasik mantıkta amaç sadece epistemolojik verilere ulaşmak değildir. Asıl amaç, epistemolojik olarak elde edilen verilerin varlıkla olan irtibatını kurmak, varlığa dair genel geçer ve kesin bilgiler elde etmektir. Kısaca gerçekliğe uygun olan kesin bilgi elde etmektir. Kesin bilgi açısından önermenin doğru-yanlış değerinin bilinmesi doğru akıl yürütme için olmazsa olmaz bir durumdur. Aynı şekilde bir önermenin başka bir önermeyle olan ilişkisi de bilginin kesinliğini

42 Nasıreddin Tüsî, *Şerhü'l-İşârât*, c. I, s. 131; Fahrettin Râzi, *Şerhü'l-İşârât*, s. 21.

belirlemektedir. Bu bağlamda bir önermenin başka bir önermeyle ilişkisinin olup olmadığı, ilişkili olan önermelerin de kanıtlayan-kanıtlanan formunda olup olmadığını incelemek gerekir.

2.1.1. Önermeler Arası İlişkiler

Akıl yürütme, en az iki önerme arasında, bu önermelerden birini öbürünün kanıtlayıcı olarak ele alıp buradan bir sonuç çıkarma işlemidir.⁴³ Bu tanıma göre, her zaman önermeler arasında bir akıl yürütme işlemi yoktur. Mantığın ilgi alanına giren akıl yürütmeler, kanıtlayan-kanıtlanan ilişkisi kurulabilen önermeler için söz konusudur.⁴⁴ Kanıtlayan-kanıtlanan ilişkisi kurularak yapılan çıkarımlar da ikiye ayrılır: 1. Doğrudan çıkarımlar 2. Dolaylı çıkarımlar.

Doğrudan çıkarımlar, tek bir öncülden sonuca geçilen, yani iki önermeden meydana gelen çıkarımlardır. Bunlar da kendi içlerinde a) karşı-olma, b) döndürme olmak üzere iki kısma ayrılır. Karşı-olma, aynı kavramlardan yapılmış iki önermenin nicelik, nitelik veya hem nicelik hem de nitelik bakımından birbirinden farklı olmalarına denir.⁴⁵ Bu bakımdan iki önerme arasında karşıt, altkarşıt, çelişik ve altık olma durumu söz konusudur.

A. Karşıt: konu ve yüklemi aynı olan iki tümel önerme, yalnızca nitelik bakımından farklı ise bunlara karşıt önerme denir. Mantıkta tümel olumlu ile tümel olumsuz önermeler birbirine karşıttırlar. Karşıt önermelerden tümel olumlu (A) ile tümel olumsuz (E) arasındaki doğruluk değeri şöyle olur⁴⁶:

A		E
d	→	y
y	→	yd
y	←	d
dy	←	y

Bu doğruluk değerine göre, tümel olumlu yanlış ise tümel olumsuz doğru ya da yanlıştır. 1 numaralı örneğimizdeki kıyasın öncülü olan “Bütün insanlar kuştur” önermesinin karşıtı “Hiçbir insan kuş değildir” önermesi olur. Zikrettiğimiz kural gereği “Bütün insanlar kuştur” önermesi yanlış olduğundan karşıtı doğru veya yanlış olabilir. Bu durumda kesin sonuç çıkmaz. Oysa mantıkta sonucun kesin olarak çıkması gerekir.

43 Özlem, *age.*, s. 28.

44 Özlem, *age.*, s. 136.

45 K.Râzi, *age.*, s. 103.

46 Öner, *age.*, ss. 91-92.

2 numaralı örnekteki öncül “Bütün hayvanlar cansızdır”⁴⁷ ve sonuç “Bütün atlar cansızdır” önermelerinin karşıtına baktığımızda “Hiçbir hayvan cansız değildir” ve “Hiçbir at cansız değildir” önermeleri çıkar. Tümel olumluları yanlış iken tümel olumsuzları doğru olmaktadır. Örnek olarak verilen kıyaslarda ise tümel olumlulukları doğru gibi değerlendirilmektedir.

B. Döndürme: Bir önermenin, niteliğini bozmadan konusunu yüklem, yüklemine konu yapmaya döndürme denir.⁴⁸ Düz döndürme ve ters döndürme şeklinde iki türü vardır. Bir önermenin olumlu/olumsuzluğuna, doğru ve yanlışlığına dokunmadan yüklemine konu, konusunu yüklem yapmaya düz döndürme; olumlu ve olumsuzluğuna, doğru ve yanlışlığına dokunmadan konusunun çelişliğini yüklem, yüklem çelişliğini konu yapmaya da ters döndürme denir.⁴⁹

Döndürmenin kesin bilgi verebilmesi için iki aksiyoma riayet etmesi gerekmektedir: 1. Aksiyom, bütün olumlu önermelerde yüklem, kaplamın bir kısmı ile alınır; 2. Aksiyom, olumsuz önermelerde yüklem bütün kaplamıyla alınır.⁵⁰ Buna göre önermelerde yer alan konu ve yüklem içlemsel bakımdan değil, kapsamsal anlamda birbirleriyle ilişkilidir. Bu durum cins-tür ilişkisinin önermeler arası ilişkiye yansımalarıdır. Kaplamı dar olan konu, kaplamı geniş olan yüklem altına giren bir türdür veya yüklem türün cinsidir.⁵¹ Daha önce zikredildiği gibi önermenin konusu hususiliği, yüklemi de umumiliği gerektirir ve yüklem her zaman konudan daha genel olmalıdır.⁵² Bu prensip çerçevesinde şekillenen aksiyomlar, doğrudan çıkarımın, cins-tür ilişkisine giren kavramlar ve bu kavramları içeren önermeler için olacağını ifade eder. Buna göre, “Bütün insanlar kuştur” ve “Bütün hayvanlar cansızdır” önermelerinin döndürmeleri “Bazı kuşlar insandır” ve “Bazı cansızlar hayvandır” şeklinde olmaktadır. “Bütün insanlar kuştur” önermesinde insan ile kuş; “Bütün hayvanlar cansızdır” önermesinde hayvan ile cansız kavramları arasında cins-tür ilişkisi olmadığı için iki terimle yapılan öncüller ile döndürmeleri olan önermelerden sonuç alınmaz. Daha doğrusu öncüllerle döndürmeleri aynı doğruluk değerine sahiptir. Yani öncül olan önerme yanlış olduğu için döndürmesi olan önerme de yanlıştır. Doğruluk değeri yanlış olan önermeler de, varlıkta herhangi bir gerçekliği ifade etmediği için çok dikkate alınmaz.

47 “Bütün hayvanlar cansızdır” önermesindeki cansız kavramı olumsuz bir anlam ifade etmesine rağmen tümel olumlu olarak ele aldık. Zira hayvan ile cansız kavramı arasındaki bağ konu ile yüklemi birleştirmektedir. Yani “konu yüklem” formuna uygundur dolayısıyla olumlu bir önermedir. Konu ile yüklem birbirinden ayrılırsa yani “konu yüklem değildir” formundakiler olumsuz önerme olur. Türkçedeki bu durum, Arapça mantık eserlerinde madule önerme başlığı altında incelenmektedir. Bkz: K.Râzi, *age.*, ss. 74-75; Bingöl, *age.*, ss. 54-55.

48 K.Râzi, *age.*, s. 111.

49 K.Râzi, *age.*, ss. 111/122.

50 Öner, *age.*, s. 96.

51 Özlem, *age.*, s. 130.

52 Nasıreddin Tüsî, *Esâsü'l-İktibas*, s. 44.

Klasik mantıkta, önermeler arası ilişkiler ile onların doğruluk-yanlışlık değerlendirilmeleri dolaylı ve doğrudan sonuç elde etmede önemli bir husustur. Çünkü doğrudan elde edilen çıkarımlara göre bir önerme hakkında doğru ya da yanlış olduğunu öğrenebilmekteyiz. Önermelerin doğru-yanlış olmalarına bağlı olarak çıkarımların doğru-yanlış olması, mantığın içeriğe verdiği önemi gösterir. Çünkü önermeler arası ilişkide belirleyici olan aksiyom ve kurallar metafiziğe bağlı konulardır. Önerme ile önermelerin birbirleriyle olan ilişkilerinin iyi anlaşılması, metafizik irtibatın iyi anlaşılmasını gerektirir. Bunun için klasik mantık eserleri, önermelerden müteşekkil kıyasın önce formunu sonra içeriğini inceler.

2.2. Kıyas

2.2.1. Form Bakımından

Mantıkta, dedüksiyon, tümevarım ve analogi olmak üzere üç akıl yürütme çeşidi vardır. Kıyas, dedüksiyonun en mükemmel şekli kabul edilir ve şöyle tanımlanır; “önermelerden mürekkep bir söz olup önermelerin doğruluğu kabul edildiği takdirde özü itibarıyla ondan başka bir söz zorunlu olarak çıkar.”⁵³ Örneğin “Âlem değişkendir” “Değişken olan herşey hâdistir” önermelerinden “O halde âlem hâdis” sonucu elde edilir.

Tanımdaki “önermelerin doğruluğu kabul edildiği takdirde” ifadesi, kıyas için en önemli şarttır. Kıyasın yapılabilmesi, öncüllerin doğru kabul edilmesine bağlıdır. Bununla birlikte öncüllerin yanlış olduğu bilindiği halde doğru kabul edilerek kıyas yapılırsa başka bir önerme zorunlu olarak çıkar.⁵⁴ Biz makalemizin sınırları çerçevesinde kıyasın sadece konumuzla ilgili bölümlerini ele alacağız.

Kıyas, bulundurduğu önerme sayısına göre, ya basit ya da bileşiktir. Basit kıyas, iki öncül bir sonuçtan yani üç önermeden meydana gelirken; bileşik kıyas, ikiden fazla öncülden meydana gelir. Basit kıyas, kesin (iktirani) ve seçmeli (istisnâli) diye ikiye ayrılır. Eğer kıyasın sonucu öncüllerde anlam bakımından bulunup da şeklen bulunmazsa kesin kıyas denir.⁵⁵ Eğer sonucun ayırtıcı ya da karşıtı öncüllerde hem anlam hem de şekil bakımından bulunursa buna da seçmeli kıyas denir.⁵⁶

53 K.Râzi, *age.*, s.130; Öner, *age.*, s. 104.

54 K.Râzi, *age.*, s.130.

55 Kesin kıyasın örneği: Bütün insanlar ölümlüdür;

Sokrat insandır;

O halde Sokrat ölümlüdür.

Sonuç olan Sokrat ölümlüdür, birinci öncülde şeklen bulunmayıp anlam bakımından bulunmaktadır. Bkz: Öner, *age.*, ss. 110-113; Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât* (sad: Hasan Tahsin Feyizli), Ankara 1998, s. 98.

56 K. Râzi, *age.*, s.131; Öner, *age.*, s. 107.

Kesin kıyas da, yüklemli kesin ve şartlı kesin diye ikiye ayrılır. Eğer kıyas, yalnız yüklemli önermelerden yapılırsa yüklemli kesin; eğer kıyasın öncülleri şartlı veya biri şartlı diğeri yüklemli önermelerden yapılırsa şartlı kesin kıyas denir. Makalemizde örnek olarak verdiğimiz kıyaslar, yüklemli kesin kıyaslardır. Yüklemli kesin kıyasta büyük, orta ve küçük olmak üzere üç terim bulunur. Sonucun yüklemine büyük terim (bu terimin bulunduğu önermeye büyük önerme), sonucun konusuna küçük terim (bu terimin bulunduğu önermeye küçük önerme), her iki öncülde tekrar edilene orta terim denilir.⁵⁷ Yüklemli kesin kıyaslar, orta terimin bulunduğu yere göre şekillere ayrılır.

I. Şekil: Orta terim büyük önermede konu, küçük önermede yüklem olursa birinci şekil'den kıyas olur. Örneğin,

Bütün insanlar ölümlüdür;
Sokrat insandır;
O halde Sokrat ölümlüdür.

II. Şekil: Orta terim her iki öncülde de yüklem olursa ikinci şekil'den kıyas olur. Örneğin,

Hiç bir taş hayvan değildir;
Her insan hayvandır;
O halde hiç bir insan taş değildir.⁵⁸

III. Şekil: Orta terim her iki öncülde de konu olursa üçüncü şekil'den kıyas olur. Örneğin,

Her insan konuşandır;
Her insan hayvandır;
O halde bazı hayvan konuşandır.⁵⁹

IV. Şekil: Orta terim büyük önermede yüklem, küçük önermede konu olursa dördüncü şekil'den kıyas olur. Örneğin, Bütün insanlar canlıdır;

Bütün canlılar ölümlüdür;
O halde bazı ölümlüler insandır.⁶⁰

Yüklemli kesin kıyaslar, önermelerin nitelik ve niceliğine göre de "mod (karine/darb)"lara ayrılır.⁶¹ İki öncül bir sonuç olmak üzere üç önermeden meydana gelen yüklemli kesin kıyasın öncülleri ve sonucu ya tümel olumlu (A), ya tümel olumsuz (E), ya tikel olumlu (I), veya tikel olumsuz (O) olur.⁶² Kıyasın

57 K. Râzi, *age.*, s.132.

58 Ahmet Cevdet Paşa, *age.*, s. 108.

59 Bingöl, *age.*, s. 112.

60 Öner, *age.*, s. 114.

61 K. Râzi, *age.*, s. 133.

62 Öner, *age.*, s. 111.

zikredilen dört çeşidi ve mod'ları çerçevesinde örnek olarak incelediğimiz kıyaslara baktığımızda;

Bütün insanlar kuştur;
Ahmet insandır;
O halde Ahmet kuştur,

kıyası I. şekilden, A A A moduna göre; II. örneğimiz olan

Bütün hayvanlar cansızdır;
Bütün atlar hayvandır;
O halde bütün atlar cansızdır,

kıyası da I. şekilden A A A moduna göre düzenlenmiş geçerli kıyaslar olduklarını görürüz. Birinci şekilden kıyaslar Aristoteles başta olmak üzere bütün mantıkçılar açısından açıkça sonuç veren en mükemmel kıyaslardır. Bu bağlamda örnekler birinci şekil AAA moduna göre düzenlendiği için neticeleri kesin ve geçerli fakat içerikleri yanlış olan kıyaslardır. Yukarıdaki kıyasların form bakımından zorunlu ve geçerli olmasından hareketle klasik mantığın içerik bakımından insanı hatadan korumadığı yargısına varılabilir. Fakat yazılan eserler incelendiğinde kıyasın sadece formuna değil içeriğine de dikkat etmek gerektiği ortaya çıkar.

2.2.2. İçerik Bakımından

İçerik bakımından kıyas, beş sanat şeklinde ifade edilir. Beş sanat, bir şeyi bildirme, bir gerçeği gösterme daha doğrusu bir bilgi vasıtasıdır.⁶³ Varlığa dair bilgi veren beş sanat, kıyasın uygulama alanı olup içeriğin doğrudan incelenmesine imkân verir.⁶⁴ Burhan, cedel, hitabet, şiir ve safsata bölümlerine ayrılır.

Beş sanat, kıyası meydana getiren öncüllerin tasdiklerindeki fark sebebiyle birbirlerinden ayrılır. Önermenin konu ile yüklemi arasında kurulan ilişkide, akıl iki taraftan birini seçerse tasdik, iki taraftan birini seçmezse şüphe olur. Şüphenin bilgi değeri olmadığı için mantığın ilgi alanına girmez. Mantığın ilgilendiği kısım, hüküm ifade eden önermelerdir. Hüküm, konu ile yüklem arasında hem yaklaştırma hem de uzaklaştırmayı barındırır. Örneğin "İnsan canlıdır" dediğimizde insan ile canlı kavramları birbirine yaklaştırılmakta; "İnsan canlı değildir" de ise insan ile canlı birbirinden uzaklaştırılmaktadır. Verilen hükümlerde, yaklaştırma veya uzaklaştırmının gerçekleşip gerçekleşmediğine göre dört türlü tasdik meydana gelir. Bunlar; yakın, taklit, cehl-i mürekkep ve zandır.⁶⁵

63 Öner, *age.*, s. 183.

64 Öner, *age.*, s. 181.

65 Öner, *age.*, ss. 181-182; Bingöl, *age.*, s. 131.

Akıl bir tarafı seçmede kararlı ise seçilen taraf da gerçeğe uyuyorsa yakın olur. Başka bir ifadeyle yakın, bir şeye bir şekilde inanıp o şeyin başka bir şekilde olmayacağına dair bir inançtır ki bu da nefis'ül-emirdeki durumla uyum içindedir.⁶⁶ Akıl seçmede kararlı fakat seçilen taraf gerçeğe uymuyorsa cehl-i mürekkep; seçme işlemi karşı tarafı tümünden ortadan kaldırıp da sağlam olmazsa taklit; bir tarafı seçme kesin olmayıp karşı tarafa da ihtimal tanınırsa zan meydana gelir.⁶⁷ Görüldüğü gibi bu şekilde bir tasdik sınıflaması, verilen hükmün gerçeğe uygun olup olmadığı temelinde yapılmaktadır. Gerçeğe uygun olup olmaması ise hükmün içeriğini oluşturur. Hükmün içeriği de önermenin epistemolojik değerini gösterir.

Epistemolojik değeri açısından önermeler öncelikle yakın ve yakın olmayan diye ikiye ayrılır.⁶⁸ Yakini önermeler, evveliyât, müşâhedât, mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât, fitriyyât şeklinde altı kısma ayrılırlar ve şöyle tanımlanırlar:

- a) *Evveliyât*; aklın hiçbir vasıtaya başvurmadan doğrudan doğruya kabul ettiği önermelerdir. Örneğin, bütün parçadan büyüktür.
- b) *Müşâhedât*; duyuvar vasıtasıyla tasdik edilen hükümlerdir. Örneğin, güneş ışık saçar, kar soğuktur, ateş yakıcıdır.
- c) *Mücerrebât*; gözlem ve deneyin tekrarıyla aklın kesin olarak hüküm verdiği önermelerdir. Örneğin, Alkol, insanı sarhoş eder.
- d) *Hadsiyyât*; "Hads", zihnin ani kavramasına (zihnin sürat-i intikali) denir. Hadsiyyât ise sezgi ile verilen hükümlerdir. Örneğin, ay ışığını güneşten alır.
- e) *Mütevâtirât*; yalan söylemek üzere birleşmeleri aklen mümkün olmayan kalabalık bir topluluğun haber verdiği önermelerdir. Örneğin, Mekke'yi görmeyen birisinin "Mekke vardır" diye hükmetmesi bu tür bir önermedir.
- f) *Fitriyyât*; bu tür hükümlerde zihin, gizli bir orta terim vasıtasıyla konu ile yüklem arasında bağ kurar. Örneğin, "dört çifttir" önermesinde dört ile çift terimlerini düşünen kimse, dördün iki eşit parçaya bölüneceğini düşünür. "İkiye bölünen herşey de çifttir" şeklinde gizli bir kıyas yaparak "Dört çifttir" hükmünü verir.⁶⁹

Yakini olmayan önermeler, meşhurat, müsellemat, makbulat, maznunat, muhayyelat ve mevhumat kısımlarına ayrılmaktadır.⁷⁰

66 K. Râzi, *age.*, s. 166.

67 Ahmet Cevdet Paşa, *age.*, s. 141.

68 K. Râzi, *age.*, s. 166.

69 K. Râzi, *age.*, s. 166; Ahmet Cevdet Paşa, *age.*, ss. 149-153.

70 K. Râzi, *age.*, ss. 166-167; Bingöl, *age.*, s. 134.

- a) *Meşhurat*; halk tarafından doğruluğu kabul edilmiş hükümlerdir. Örneğin, adalet iyi, zulüm kötüdür önermeleri herkes tarafından kabul edilir.
- b) *Müsellemat*; bir tartışma esnasında kullanılan ve karşı tarafça doğruluğu kabul edilmiş önermelerdir. Usul ilminin problemlerini fakihlerin kabul etmesi gibi.
- c) *Makbulat*; hakkında güzel inanç ve itimat hasıl olan kişilerin güzel sıfatlarından alınan önermelerdir. Peygamber ve hocalardan alınan deliller gibi.
- d) *Maznunat*; zanna dayanılarak verilen hükümlerdir. Örneğin, gece karanlıkta dolaşan birine “bı hırsızdır” demek gibi.
- e) *Muhayyelat*; doğru olmadıkları belli iken sırf neşe vermek veya nefret uyandırmak için tahayyül edilerek verilen hükümlerdir. Örneğin, “Bal iğrenç bir kustumuktur” demek gibi.
- f) *Mevhumat*; vehim ile verilen hükümlerdir. Örneğin, bazıları cisimlere kıyasla “Bütün varlıkların bir mekanı ve bir ciheti olduğuna hükmetmeleri”⁷¹ gibi.

Kıyası meydana getiren öncüller, yakini önermelerden ise “burhan”; meşhurat veya müsellematattan ise “cedel”; makbulat veya maznunattan ise “hita-bet”; muhayyelattan ise “şiiir”; mevhumattan ise “safsata” olur.⁷²

Zikredilen beş sanat içinde kesin bilgiyi veren sadece burhandır.⁷³ Çünkü burhani kıyasta orta terim kıyastaki sonuca illet olur. Büyük terimle küçük terim arasındaki bağlantıyı kuran orta terim, aynı zamanda büyük terimin küçük terime nispetine illet olmaktadır.⁷⁴ Orta terimin illet olması ya dış dünyada ve akılda (burhan-ı limmi) ya da sadece akılda (burhan-ı inni) olur. Buna göre burhani kıyasların öncülleri zaruri ve vaciblerdendir dolayısıyla neticeleri de zaruri ve vaciptir.⁷⁵ Kısaca burhani kıyaslar, hem form hem de içerik bakımından yakın ifade etmektedir.⁷⁶

Verilen bilgileri örneklerimiz çerçevesinden değerlendirdiğimizde, öncelikle her iki kıyasın öncülleri olan “Bütün insanlar kuştur” ve “Bütün hayvanlar cansızdır” önermelerindeki hükümler yakın değil aksine cehl-i mürekkep türü ifadelerdir. Cehl-i mürekkep, Gelenbevi'nin ifadesiyle söylersek “vehim ile karışık olan aklın ya bedihi olduğunu iddia etmesiyle veya madde ve şekil yönünden bozuk olan delili burhan iddia etmek suretiyle kesin olarak hükmettiği

71 Ahmet Cevdet Paşa, *age.*, ss. 165-166; Öner, *age.*, s. 186-187; Bingöl, *age.*, s. 134.

72 Nasreddin Tüsi, *Şerhü'l-İşârât*, s. 461; Bingöl, *age.*, s. 135-137; K. Râzi, *age.*, ss. 168-170.

73 İbn Sina, *II. Analitikler*, s. 4.

74 K. Râzi, *age.*, s. 168; Fahrettin Râzi, *Şerhü'l-İşârât*, s. 356.

75 Fahrettin Râzi, *age.*, c. I, s. 347.

76 Nasreddin Tüsi, *age.*, s. 462.

şeydir.”⁷⁷ Verilen örneklerde konu ile yüklem arasında kurulan nispet ve onun üzerine yapılan yargı önermenin içeriğini kusurlu hale getirmektedir.

Burhan-ı limmi veya burhan-ı inni açısından baktığımızda orta terimler olan “hayvan” ve “insan” kavramları kesinlikle ne limmi ne de inni olarak hükümün illetidirler. Büyük terim ile küçük terim arasında illet bağı olmadan çıkarılan sonuçlar da bir mana ifade etmemektedir. İçerik ve form yönünden bozuk olan her delil, beş sanatın “safsata” kısmında yer almaktadır.⁷⁸ Dolayısıyla yapılan kıyaslardan elde edilen sonuçlar kıyas kuralları gereği geçerli olsalar bile kesinlikten uzak safсата kabilinden bir bilgi vermektedir ki bu tarz bilgi de sadece sakınma ve korunma amacıyla öğrenilir.

Sonuç

Klasik mantık, formun yanında içeriğe de dikkat eden bir yaklaşıma sahiptir. Form, kıyasın geçerli çıkarım biçimlerini, içerik de nesnelere bilgi değerlerini inceler. Form ve içerik birlikteliği, hem düşünmeyi disipline eder hem de gerçekliğe dair bilgi sunar. Form-içerik uyumu gözletmediği takdirde birbirinden bağımsız iki farklı durum ortaya çıkar. Form esas alınıp içerik göz ardı edildiğinde bilginin sadece formel kurallar çerçevesindeki tutarlılığı incelenir. Diğer durumda ise içerik esas alınıp form ihmal edilir ki o zaman da gerçekliğin bilgi formuna dönüşmesi ve bilginin disipline edilmesi imkânsız hale gelir. Klasik mantık, bu ve bunun gibi problemlerden kaçınmak için form-içerik dengesini gözetken ilke ve kurallar ortaya koyar. Yazılı veya sözlü bir kavramın zihindeki surete, zihindeki suretin de dış dünyadaki varlığa delalet etmesi, form-içerik uyumunun ifadesidir. Bu anlayışa göre düşünmenin formları aynı zamanda varlığın da formlarıdır. Kısaca mantık, düşünmeyi incelerken varolanı da incelemektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülhakim b. Muhammed el-Hindi el-Pencabi Siyalkuti, *Siyalkuti ale't-tasavvurât*, İstanbul 1307.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât* (sad: Hasan Tahsin Feyzili), Ankara 1998.
- Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, İstanbul 1994.
- Bingöl, Abdülkuddus, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*, İstanbul 1993.
- Cürcâni, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm* (tsh. Muhammed Bedreddin Na'sâni), c. III Tahran 1370/1412.
- Duran, Recep, “*Zihinsel Varlık Meselesi*”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, sayı 9, Ankara 1993.
- Fahredden Râzî, *Muhassalu Efkârî'l-Mütekaddimin ve'l-Müteahhürin mine'l-Ulemâ*, Mısır, [t.y.].

77 Bingöl, age., s. 136.

78 Bingöl, age., ss. 135-136.

- , *Şerhü'l-İşârât*, thk. Ali Rıza Necefzâde, İnan h. 1383.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1999.
- İbn Sina, *İşârât ve't-Tenbihât* çev: Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli, İstanbul 2005.
- , *Kitabü'n-Necat*, tahk. Macit Fahri, Beyrut 1985.
- , *Necat*, tahk. Macit Fahri, Beyrut 1985.
- , *Şifa-Medhal*, çev: Ömer Türker, İstanbul 2006.
- , *Şifa-Burhan*, çev. Ömer Türker, İstanbul 2006.
- , *Şifa-Metafizik I*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, İstanbul 2004.
- Keklik, Nihat, *Farabi Mantığı*, c. II, İstanbul 1970.
- Kutbeddin Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr fi Şerh-i Metâliu'l-Envâr*, İstanbul 1303.
- , *Muhakemat Beyne'l İmam ve'l Nasır*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1299.
- , *Tahriru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye fi Şerhi's-Şemsiyye*, İstanbul 1288.
- Mahmut b. Hasan (Manisalı), *Muğni't-Tullâb*, İstanbul ts.
- Muzaffer Rıza, *Mantık*, Beyrut 1980.
- Nasıreddin Tûsî, *Esâsü'l-İktibas*, tahk. Hasan Şâfi-Muhammed Said Cemaletdin, Tahran 1988
- , *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, tahk. Süleyman Dünya, c. I, Beyrut 1993.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1991.
- Özlem, Doğan, *Mantık*, İstanbul 1991.
- Türker, Ömer, *Seyyid Şerif Cürcânî'nin Tevil Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2006.